
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՅ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
«ՔՐԴԱԿԱՆԱՅՄԱՆ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒԴԴՅԱՆ

Հայ և քուրդ ժողովուրդների պատմական կապերն ու առնչությունները դարերի պատմություն ունեն: Ապրելով մերձավոր հարևանությամբ՝ աշխարհագրական համարյա միևնույն միջավայրում՝ այս երկու դրացի ժողովուրդների պատմական զարգացման ընթացքում եղել են բազմաթիվ ընդհանրություններ: Նրանք երկուսն էլ, զուրկ լինելով պետականությունից, կրել են միևնույն օտար լուծը՝ արաբական, բյուզանդական, սելջուկյան, մոնղոլական, պարսկական և թուրքական: Այնուհետև, գտնվելով համաշխարհային նշանակություն ունեցող առևտրական-քարավանային ճանապարհների հանգուցակետում և ունենալով ռազմաստրատեգիական առաջնակարգ դիրք, Արևմտյան Հայաստանն ու Քրդստանը դարեր շարունակ տնականորեն և պարբերաբար գտնվել են ավերիչ արշավանքների, ասպատակությունների, մեծ ու փոքր պատերազմների և քաղաքական զանազան վայրիվերումների հորձանուտում՝ տալով ահռելի քանակությամբ մարդկային զոհեր և կրելով նյութական ու հոգևոր արժեքների խոշոր կորուստներ:

Օսմանյան պետության տիրապետության տակ հայ և քուրդ ժողովուրդները կողք կողքի ապրեցին ավելի քան հինգ հարյուրամյակ: Առանց վերապահության կարելի է ասել, որ այդ ժամանակաշրջանը երկու ժողովուրդների պատմության ամենամռայլ ու դժնդակ շրջանն էր: Օսմանյան կայսրությունում դարեր շարունակ ազգային հարցը լուծելու միակ ձևը եղել է ժողովուրդների և ազգային հավաքականությունների ֆիզիկական բնաջնջումը, համաձուլումն ու ազգային դիմախեղումը: Ընդ որում, եթե հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ քաղաքականության իրագործման ամենատարածված եղանակը եղել է ջարդը, ապա քրդերի նկատմամբ առավելապես գործադրվել է որպես թնդանոթի միս օգտագործելու քաղաքականությունը՝ դարեր շարունակ նրանց մաշեցնելով իրենց մղած զավթողական անվերջ պատերազմներում:

Գրականության մեջ «Քրդստան» հասկացությունը գործածվել և մեր օրերում էլ գործածվում է ոչ որպես որոշակի քաղաքական սահմաններ ունեցող պետական կազմավորման իմաստով, այլ որպես աշխարհագրական մի տարածք, ուր բնակվել է քրդական էթնոսը: Դա առաջին հերթին պայմանավորված է նրանով, որ քուրդ ժողովրդին, իր պատմական զարգացման ընթացքում, ոչ մի անգամ չի հաջողվել ստեղծել սեփական պետականություն: Ուստի «Քրդստանի» տարա-

ծական չափերը տարբեր ժամանակներում և տարբեր հետազոտողների կողմից նկատի են առնվել տարբեր մոտեցումներով:

«Քրդստան» բառն առաջին անգամ երևան է եկել և շրջանառության մեջ մտել XII դարում, սելջուկների տիրապետության շրջանում: Նորագույն շրջանում պատմական գրականության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել «Իրանական Քրդստան», «Իրաքյան Քրդստան» և «Թուրքական Քրդստան» տերմիններին: Վերջինի տակ կամայական և բռնագրոսիկ կերպով հաճախ մտցվում է ողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքը: Դա սկզբնավորվում է XIX դարի կեսերից, երբ, առաջնորդվելով իրենց որդեգրած հակահայկական քաղաքականության շահերով, թուրքական կառավարող շրջանները, որոնք մինչ այդ Արևմտյան Հայաստանը կոչում էին «Էրմինիստան» կամ «Էրմենիստանի քեբիր» (Մեծ Հայաստան), այդ երկրամասը սկսեցին անվանել Քրդստան: Բրիտանական քաղաքագետները, որոնք մտահոգված էին արևմտահայության ռուսասիրական ձգտումների վերելքից և իրենց մերձավորարևելյան քաղաքականության հիմնարար սկզբունքն էին հայտարարել Օսմանյան կայսրության ստատուս քվոյի պահպանումը, հաճույքով ընդօրինակեցին թուրքական դիվանագիտության այդ հնարքը: Արտառոցը, սակայն, այն էր, որ ռուսները ևս աստիճանաբար իրենց դիվանագիտական գրագրության մեջ Արևմտյան Հայաստանը սկսեցին անվանել «Թուրքական Քրդստան»՝ նույնիսկ իրենց քարտեզներում Հայկական բարձրավանդակը կոչելով «Քրդստանի բարձրավանդակ»: Ընդ որում, Էրզրումի (Կարին) գոտին անվանվում էր Հյուսիսային Քրդստան, իսկ Բիթլիս - Վանը՝ հարավային: Այս ամենի առթիվ ժամանակին հայ անվանի պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը կատարել է հետևյալ դիտարկումը. «Շատերին հաճելի է փոխադրել քրդական հարցը հայկական սարահարթ և այստեղ փնտրել նրա լուծումը»¹:

Մեր օրերում ևս քուրդ որոշ ազգայնամուլներ, որոնք տարված են պատմության կեղծարարությամբ, իրենց մտավարժանքների արգասիքը հանդիսացող՝ տարբեր երկրներում հրատարակվող գրքերում, քարտեզներում և այլուր, առանց այլևայլության Արևմտյան Հայաստանն անվանում են «Թուրքական Քրդստան»: Ավելին, նրանք «քրդականության» արմատները տանում են դեպի այնպիսի խորը հնություն, որի վերաբերյալ առհասարակ գոյություն չունեն հավաստի տվյալներ²: Իրենց պատմաբան հորջորջող այդ մարդիկ, առանց փաստարկների ու գիտական հիմնավորումների, հաճախ իրենց անգիտությունը հասցնելով մինչև զավեշտի աստիճանի, ոգի ի բոհն փորձում են «ապացուցել», որ Արևմտյան Հայաստանում քրդերը տեղաբնիկներ են կամ ավտոխտոն բնակչություն, որ նրանց պատմական կյանքն այդ տարածքում սկսվել է անհիշելի ժամանակներից: «Ումանք, - գրում է Ն. Ադոնցը, - խելքից դուրս ջանալով, այնքան հեռու գնացին, որ չէին քաշվում պնդել, որ քրդերը Հայաստանում բնիկներ են և որ այսպես կոչված Հայաստանը հնուց ի վեր քրդերի բնակեցման վայր է եղել: Այդ բոլորն անշուշտ

¹ Ն. Ադոնց. Թուրքիայի անդամահատումը. - Հայկական հարց, հ. Ա, Երևան, 1996, էջ 104:

² История Курдистана. М., 1999, с.19.

արվում է միայն այն բանի համար, որպեսզի հիմնավորվի քրդերի իրավունքը Հայկական լեռնաշխարհի վրա հայերի հետ համահավասար»³:

Իրականում, ընդհուպ մինչև ուշ միջնադար, հայկական լեռնաշխարհում քրդեր գոյություն չեն ունեցել: Նշված տարածքում քրդական էթնիկական տարրի առկայության մասին տեղեկություններ չկան ինչպես օտար, այնպես էլ հայկական աղբյուրներում: Հայաստանի և առհասարակ Առաջավոր Ասիայի միջնադարյան պատմության փայլուն գիտակ Ն. Ադունցը, իր գիտական պրպտումների ընթացքում Հայկական բարձրավանդակում չգտնելով քրդական հետք, աներկբայորեն հանգել է հետևյալ եզրակացության. «Քրդերը Հայաստանում ապրում են ամեննին էլ ոչ անհիշելի ժամանակներից, ինչպես որ սովորաբար պնդում են քիչ իրազեկ անձիք, երկրամասի պատահական այցելուները, մեծ մասամբ զանազան տերությունների քաղաքական գործակալները»⁴: Մեկ այլ առիթով նա գրում է. «Քրդերը չեն ապրել Հայաստանում անհիշելի ժամանակներից, այլ տեղափոխվել են այստեղ թուրքական կառավարող շրջանների կողմից»⁵:

Բացառված չէ, սակայն, որ VII դարում՝ արաբական արշավանքների շրջանում, արաբների նոր կրոնը՝ իսլամը, ընդունած քրդական մի քանի ցեղեր արշավող բանակների հետ մուտք գործած լինեն Արևմտյան Հայաստան՝ հաստատվելով նրա հարավային շրջանների առանձին վայրերում: Իսկ XI–XIII դարերում սելջուկյան և մոնղոլական արշավանքների ժամանակ քրդական ավազանու մի մասը, ծառայության մեջ մտնելով նրանց մոտ, Վանա լճի և Արևելյան Եփրատի ավազաններում հողային տիրույթներ ստացավ՝ փորձելով գրավված այդ հողերում ստեղծել ցեղային անկախ կամ կիսանկախ միավորումներ: Դրանցից էին, օրինակ՝ Բիթլիսի, Սասունի, Չմշկաձագի և այլ վայրերում հաստատված քրդական իշխանապետությունները: XIV–XV դարերում ևս նկատվել է քրդերի որոշ շարժում Տավրոսից հյուսիս դեպի Արևմտյան Հայաստան: «Բացառությամբ Վանի և Բիթլիսի (քրդական – Վ. Բ.) իշխող տների, որոնք գալիս են Թեմուրի ժամանակներից, մնացյալ քրդական տիրույթները Հայաստանի նշված շրջաններում՝ Եփրատի երկայնքով և Տիգրիսի ակունքներում, առաջացել են թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ՝ XV և XVI դարերի սահմանագծին»⁶:

Այդ բոլորով հանդերձ, ընդհուպ մինչև XVII դարը հայ ժողովրդի բնօրրանում քրդական էթնոսի զանգվածային առկայության մասին տեղեկություններ չկան:

XVI դարի հենց արշալույսին քաղաքական ասպարեզ իջավ մի նոր հզոր ուժ՝ Սեֆյանների (Սեֆևիների) իրանական պետությունը, որը ծնունդ առնելուց անմիջապես հետո դարձավ ռազմավատական Օսմանյան կայսրության ախոյանը: Այդ նոր պետության հրապարակ իջնելով Մերձավոր Արևելքում հիմնավո-

³ Ն. Ադունց, Թուրքիայի անդամահատումը, էջ 105:

⁴ Ն. Ադունց, Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ.– Հայկական հարց, էջ 87:

⁵ Ն. Ադունց, Քրդերի ներթափանցումը Հայաստան.– Հայկական հարց, էջ 132:

⁶ Ն. Ադունց, Թուրքիայի անդամահատումը, էջ 108:

րապես փոխվելու էր պատմության ընթացքը, առավել ևս, որ սեֆյաններն անհապաղ ձեռնամուխ եղան Օսմանյան Թուրքիայի նկատմամբ ծավալապատասկան քաղաքականության իրականացման:

Ի սկզբանե Իրանի նոր տիրակալի՝ շահ Իսմայիլ I-ի (1502–1524) քրդական քաղաքականությունն աչքի էր ընկնում կրոնական ու քաղաքական ծայրաստիճան անհանդուրժողականությամբ: Իսլամի շիա ուղղությունը պետական կրոն հռչակած շահին հատկապես անհանգստացնում էր քրդերի դավանակցությունը թուրք-սուննիների հետ: Ուստի նա սկսեց քրդերին բռնությամբ պարտադրել շիականությունը: Շահի քրդահալած քաղաքականությունն ուներ նաև մեկ այլ դրդապատճառ: Նա ցանկանում էր իր ենթակայության տակ գտնվող քրդական անկախ ու կիսանկախ բոլոր իշխանությունները վարչականորեն ենթարկել իր պետությանը, վերացնել քրդական ցեղային ավագանուն, նրանց տիրույթները հանձնել իր դրածոներին կամ, ծայրահեղ դեպքում, քրդական առաջնորդներին վերածել հյու ղզլբաշների: Այս բոլորի հետևանքը եղավ այն, որ քրդերը համակվեցին շահ Իսմայիլին դիմադրելու անկոտրուս վճռականությամբ⁷: Միաժամանակ թե՛ Իրանի և թե՛ Թուրքիայի քրդերը սկսեցին հակվել դեպի Օսմանյան կայսրությունը, հանձին նրա՝ պաշտպանություն փնտրելով շահ Իսմայիլի հալածանքներից:

Թուրքիան չհապաղեց օգտվել սեֆյանների նկատմամբ քրդերի թշնամական տրամադրություններից: Հակառակ շահ Իսմայիլի, որը քրդական բեյերին վնդում էր նրանց գրաված հողերից, թուրքերը, ընդհակառակը, բաշխում էին հողեր՝ աշխատելով նրանցից պարսիկների համար ստեղծել թշնամի ուժ: Այդ շրջանում հանձին Սեֆյան պետության՝ օսմանցիները տեսնում էին մի ուժ, որը ոչ միայն ի վիճակի էր կաշկանդելու իրենց հարձակողական եռանդը, այլև կարող էր լուրջ արգելք հանդիսանալ Եփրատից արևելք կայսրության ծավալման ճանապարհին:

Երկու հարևանների թշնամական հարաբերությունների գլխավոր պատճառներից մեկը Հայաստանն էր՝ շնորհիվ ռազմաստրատեգիական իր կարևորագույն դիրքի: Առավել ևս, որ Հայկական լեռնաշխարհը «հառնում է Միջագետքի հարթավայրի վրա» (Ն. Ադոնց): Լեռնի արտահայտությամբ՝ «Օսմանյան պետությունն անկարող էր թողնել Հայկական բարձրավանդակը Պարսկաստանի ձեռքին, որովհետև այդ կնշանակեր արգելել թուրքերի շարժումները Միջագետքի և Միջիայի շրջաններում և մշտական վտանգի մեջ պահել նույնիսկ բնիկ օսմանյան հայրենիք Փոքր Ասիան և Միջերկրական ու Սև ծովի ափերը»⁸:

1507 թ. նախահարձակ լինելով, շահ Իսմայիլը գրավեց Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը, հասնելով մինչև Բաբերդ (Բայրուրդ) և Երզնկա (Երզինջան): Այնուհետև 1508 թ. նա նվաճեց Արաբական Իրաքը՝ Բաղդադ քաղաքով հանդերձ, որը միջագային քարավանային առևտրի կարևորագույն հանգույցներից մեկն

⁷ E. G. B r o w n. A History of Persian Literary in Modern Times A. D. 1502-1924. Cambridge, 1924, p. 58-59.

⁸ Լ. և Ն. Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1969, էջ 171:

էր: Մեֆյանները թուրք - օսմանցիների նկատմամբ իրենց նվաճողական քաղաքականությունն իրագործում էին «պատերազմ հանուն հավատի» նշանաբանի ներքո, որը մեծ արձագանք էր գտնում սուլթանների կենտրոնաձիգ քաղաքականությունից դժգոհ Անատոլիայի թուրք բնակչության մի մասի և հատկապես շիա դավանանքին հետևորդ թուրքմենական ցեղերի մոտ: Շահը իր դերվիշ գործակալների միջոցով Փոքր Ասիայում մղում էր եռանդուն կրոնական քարոզչություն, որի ազդեցությամբ ամենուրեք ստեղծվում էին ռազմաշունչ ոգով տոգորված դզլբաշական գաղտնի կազմակերպություններ: Թուրքերի համար այս ամենը դարձավ խիստ վտանգավոր հատկապես այն բանից հետո, երբ 1511 թ. Փոքր Ասիայում բռնկվեց հզոր ապստամբություն՝ շահ Իսմայիլին աջակցելու նշանաբանի ներքո:

Օսմանյան գահը ստանձնած սուլթան Սելիմ I Յավուզը (1512–1520), որը «Մեկ պետություն, մեկ ազգ և մեկ կրոն» նշանաբանով ծրագրել էր ստեղծել միասնական ուղղադավան (սուննի) մահմեդական աշխարհ, դեպի արևելք ծավալվելու իր քաղաքականության կարգախոսը դարձրեց սուննիականության պաշտպանությունը հերետիկոս հորջորջված շիաների դեմ: Դրանով իսկ Օսմանյան կայսրությունում ստեղծվեց Իրանի դեմ պատերազմների կրոնական վարկած՝ «դզլբաշների կողմից ոտնահարված և սրբապղծված» հավատի վերականգնման անվան տակ: Պատերազմը կրոնական մոլեռանդության հունով տանելու և միաժամանակ Անատոլիայի շիաների ապստամբություններն իր թիկունքում բացառելու նպատակով, սուլթան Սելիմ I Յավուզը դաժան հաշվեհարդար տեսավ Փոքր Ասիայում շահ Իսմայիլի կողմնակիցների հետ՝ նախապես կազմված ցուցակներով անխնա սրի քաշելով ավելի քան քառասունհինգ հազար մարդու⁹: Ոչնչացվեց յոթից մինչև յոթանասուն տարեկան ողջ շիա բնակչությունը: Այդ դաժան գործողությունը նպատակ ուներ նաև շիաներից մաքրել Իրանի հետ սահմանակից նահանգները, որոնց վրայով Սելիմը մտադիր էր իր գորքերը շարժել շահի դեմ:

Իրականում Մերձավոր և Միջին Արևելքի ռազմաավատական և աստվածապետական այս երկու հզորագույն պետությունները հետապնդում էին միանգամայն հստակ քաղաքական - ծավալապաշտական և տնտեսական նպատակներ: Անտարակույս, նրանց պայքարի կարևորագույն առանցքներից մեկը Արևմտյան Հայաստանն էր:

Թուրք - իրանական թշնամական առճակատումն անխուսափելիորեն իր ջրապտույտի մեջ առավ մի շարք ժողովուրդների: Պատերազմի նախապատրաստվող կողմերը մեծ եռանդով աշխատում էին կողմնակիցներ ձեռք բերել ռազմական ընդհարումների հավանական թատերաբեմի ժողովուրդների շրջանից: Մասնավորապես թուրքական քաղաքականության նպատակը դարձավ դավանակից (սուննի) քրդական ռազմաշունչ ցեղերի ներգրավումը իրենց կողմը: Սուլթանն առատ խոստումներ էր տալիս ցեղային առաջնորդներին՝ նրանց

⁹ Münecim başı tarihi, İstanbul, 1858, s. 450.

հողային տիրույթներ շնորհելու, վաղեմի իրավունքներն ու սովորույթները ամբողջությամբ պահպանելու և նոր շնորհներ ու արտոնություններ պարգևելու: Դրա արդյունքը եղավ այն, որ Իրանի և Արաբական Միջագետքի քրդերը, դժգոհ լինելով շահ Բամայիլի քրդահալած քաղաքականությունից, թե՛ կրոնական և թե՛ քաղաքական նկատառումներով արդեն պատրաստ էին առաջիկա պատերազմում օգնելու սուլթանին¹⁰: Ինչ վերաբերում է պատերազմի հավանական թատերաբեմի մնացած բնակչությանը, այդ թվում նաև Ղարաբաղի ու Նախիջևանի հայությանը, ապա նրանց քաղաքական կողմնորոշումը Իրանի կողմն էր¹¹:

1514 թ. «հավատի պաշտպանության» կեղծ նշանաբանի ներքո սուլթան Սելիմ Յավուզը պատերազմ սանձազերծեց իր իսկ արտահայտությամբ «հերձվածող և իսլամը ապականող» շահ Բամայիլի դեմ: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ օգոստոսի 22-ին Վանա լճից հյուսիս - արևելք ընկած Չալդրանի դաշտավայրում, որտեղ սուլթանը, իր տրամադրության տակ ունենալով ուժեղ հրետանի, ջախջախեց ղզլբաշական զորքերին¹²: Շահ Բամայիլը դիմեց մազապուրծ փախուստի՝ թշնամուն թողնելով իր գահը, հարեմը և գանձարանը¹³: Օսմանյան բանակը սրբնթաց արշավով հասավ Թավրիզ և գրավեց այն:

Չալդրանի դաշտավայրում ձեռք բերած հաղթանակը Օսմանյան կայսրության համար ունեցավ քաղաքական կարևոր նշանակություն: Նախ այդ արշավանքը սկիզբ դրեց ողջ Հայկական բարձրավանդակի նվաճմանը, որի հետևանքով կայսրությունն իր համար ապահովեց բնական ստրատեգիական մի կուռ ամրոց արևելքից Իրանի և առհասարակ ամեն տեսակի ներխուժումների դեմ, դրանով իսկ արմատապես փոխելով ուժերի հարաբերակցությունն Ասիայում: Այնուհետև այդ հաղթանակը վերջնականապես կանխորոշեց մրցակցող պետությունների նկատմամբ քրդերի քաղաքական դիրքորոշումը. քրդական ցեղերի մեծամասնության մոտ սկսեց ձևավորվել թուրքական կողմնորոշում: Չալդրանի ճակատամարտում մի շարք քուրդ իշխանապետեր, օժանդակելով օսմանյան զենքի հաջողությանը, մեծապես նպաստեցին թուրքերի հաղթանակին: Իրենց թափած արյամբ նրանք ապացուցեցին, որ պատրաստ են համագործակցել Օսմանյան կայսրության հետ: Օգտվելով պատերազմից, օսմանցիների հրահրմամբ Իրանի քրդերը բռնկվեցին ապստամբական ոգով՝ ձգտելով վերականգնել իրենց իրավունքներն ու անկախությունը, որը վերացվել էր շահ Բամայիլի կողմից¹⁴: Ճակատամարտից հետո քրդական ազդեցիկ 25 առաջնորդներ, ինչպես, օրինակ, հզոր աշիրեթներից մեկի առաջնորդ Մալեք շահը, Հիսն Քայֆայի ամիրը, Մեյաֆարեթինի Ահմեդ բեյը, Սասունի Մուհամմեդ բեյը, Ազիլի Ղասարմ բեյը, Բա-

¹⁰ A. S a f r a s t i a n. Kurds and Kurdistan. London, 1948, p. 40.

¹¹ И. А. П е т р у ш е в с к и й. Азербайджан в XVI -XVII вв.– Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1, Баку, 1949, с. 263.

¹² M o u k b i l B e y M. La Camagne de Perse 1514, Paris, 1928; *Տե՛ս նաև* A Chronicle of the Early Safavis being the Ahsanut-tawarikh of Hasan-i Rumlu, trans. and ed. by C. N. Seddon, Baroda, 1934.

¹³ A Chronicle of the Early Safavis..., p. 67-68.

¹⁴ Կ. Մ ա ս ո լ ն ի. Քյուրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական հարաբերությունները (ԺԵ դարեն մինչև մեր օրերը), Բեյրութ, 1969, էջ 36:

լուի Չամշիդ բեյը և ուրիշներ, որոնք նախկինում չեզոք էին, անցան թուրքերի կողմը¹⁵: Անշուշտ, գտնվեցին նաև քրդական առաջնորդներ, որոնք մինչև վերջ հավատարիմ մնալով շահին՝ հրաժարվեցին թուրքերի դաշնակիցը լինել և մասնակցել Չալդրանի ճակատամարտին: Նրանցից էր, օրինակ, Չուլքադարի տիրակալ Ալա-ուդ-Դոուլեն: Նրան պատժելու նպատակով Սելիմ Յավուզը հրամայեց զորավարներ Սինան փաշային և Շահսուվար օղլի Ալի բեկին իրենց ենիչերիներով ներխուժել Չուլքադարյան բեյլիք և պատժել նրա անհնազանդ տիրակալին: Թուրանդադ լեռան ստորոտում տեղի ունեցած ճակատամարտում թուրքերը ջախջախեցին Ալա-ուդ-Դոուլեին և երկու որդիների հետ գերեվարեցին: Սուլթանը հրամայեց հարքունիս բռնագրավել նրա տիրույթները¹⁶:

Չալդրանի ճակատամարտից հետո Սելիմ Յավուզը որոշեց լիովին վարձա-հատույց լինել այն քուրդ առաջնորդներին, որոնք զորավիզ էին եղել օսմանյան զենքի հաջողությանը: Այդ քաղաքականության գործնական իրագործման նպատակով նա Բադեշի (Բիթլիս) քրդական տիրող իշխանական տան այն ժամանակվա ներկայացուցչին՝ Բորիս Բիթլիսցուն (որը նախկինում ծառայության մեջ էր եղել ադ-դոյունլուների առաջնորդի մոտ և պետական-վարչական գործեր վարելու բավականաչափ փորձ ուներ և որը Չալդրանի ճակատամարտի նախօրյակին համոզել էր մի շարք քուրդ ցեղապետերի միանալ օսմանյան բանակին, իսկ ճակատամարտի ժամանակ քրդական զորամիավորումների գլուխ անցած միացել էր սուլթանի դեպի Իրան արշավող բանակին՝ քրդերի շրջանում տանելով թուրքամետ քաղաքականություն և նրանց հակելով դեպի օսմանցիների կողմը), նշանակեց քրդերի ընդհանուր կառավարիչ՝ հաքիմ, և նրան հանձնարարեց իշխանության կազմակերպումը նորանվաճ հողերում: «Այդ քրդի ազդեցության ներքո, – նկատում է Ն. Ադոնցը, – հիմք դրվեց քրդերի հովանավորության քաղաքականությանը՝ նրանց տրամադրելով ավատական իրավունքներ մասամբ նրանց կողմից զավթված, մասամբ էլ սուլթանների կողմից զիջված հողերի վրա: XVI դարի սկզբից ուժեղանում է քրդական ցեղերի շարժումը դեպի Հայաստան, թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ: Առաջ մղելով քրդական տարրը Հայաստանում... օսմանյան կառավարությունը գիտակցաբար հետամուտ էր մահմեդականների տիրապետության հաստատմանը քրիստոնյա ռայաների վրա»¹⁷:

Բորիս Բիթլիսցին, որը փայփայում էր քրդական իշխանապետերի ընդհանուր դաշինք ստեղծելու և սուլթան Սելիմի օգնությամբ քրդական մեծ իշխանապետություն կյանքի կոչելու գաղափարը, մեծագույն եռանդով գործի անցավ: «Յետ այնորիկ եկն յարքայե պատուէր հրամանի առ Իտրիս բարեկարգել զաշխարհն ըստ իւրումն զգօնութեան, և ընդ հրամանին հասին ևս պարզևք քսան և հինգ

¹⁵ A r f a H a s s a n. The Kurds: A Historical and Political Study. London – New York – Toronto, 1966, p. 95.

¹⁶ Տե՛ս Վ. Բ ա յ բ ու ը ղ յ ա ն. Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին, Երևան, 1989, էջ 16:

¹⁷ Ն. Ա դ ո ն ց. Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ, էջ 87:

հազար ոսկւոյ, հինգ հարիւր պատմուճանաց, և եօթննտասն դրօշուց՝ առ ի բաշխելոյ յիշխանս քրդաց: Եւ Բորիս յինննտասն գավառաց աշխարհին միջագետաց զմետասանն եթ յաւել ի նահանգս օսմանեան պետութեան, իսկ գամուրս լեռնական վայրացն եթող ի մէն մի պետս քրդաց ազատս»¹⁸: Իր քաղաքականության հիմքում Բորիս Բիթլիսցին, որը գրականության մեջ հաճախ հորջորջվում է նաև մուլա Բորիս, դրեց քրդական մանր ցեղապետերի շահերի պաշտպանությունը, որոնք ձգտում էին ավատատիրական իրավունքներ ձեռք բերել Արևմտյան Հայաստանի նվաճված մարզերում¹⁹:

1514–1515 թթ. Բորիսի միջնորդությամբ սուլթան Սելիմ Յավուզը քուրդ էմիրների, բեկլարբեկերի ու աղալարների հետ կնքեց զինական դաշինք, որտեղ ասվում էր. 1. դաշնագիրը ստորագրող բոլոր իշխանապետությունները (ամիրություններ) պահպանում են իրենց անկախությունը և իրենց տիրույթները, 2. դրանք ժառանգաբար անցնում են հորից որդուն: Սուլթանը կայսերական ֆիրմանով (հրամանագրով) վավերացնում է հաջորդի օրինականությունը, 3. քրդերը պարտավորվում են մասնակցել Օսմանյան կայսրության մղած բոլոր պատերազմներին, 4. կայսրությունը պարտավորվում է քրդական իշխանապետությունները պաշտպանել արտաքին հարձակումներից, 5. քրդերը պետք է ավանդական կրոնական նվերներ մատուցեն խալիֆայությանը, իսկ սուլթանական զանձարանին մուծեն հարկեր և տուրքեր²⁰: Ըստ Շերեֆ-էդ-դին պատմիչի՝ այս ֆիրմանը ստորագրված և վավերացված էր սուլթանի կողմից, իսկ քուրդ իշխանապետերի անունների տեղը բաց էր թողնված և վստահված էր հաքիմ Բորիսին, որ ինքը գրի անունները, այլ կերպ ասած՝ նրան տրված էր քարտ-բլանշ:

Վերոհիշյալ դաշնագիրը առաջին հերթին ստորագրեցին քրդական այն 25 առավել ազդեցիկ ցեղերի առաջնորդները, որոնց ցեղերը բերվել և բնակեցվել էին Ջեզիրեյի, Հաքյարիի (Ադրակ), Մդերդի, Դիարբեքիի, Բալուի, Գենջի, Ճապաղզրի, Հազոյի (հարավային Սասուն), Չուկյաձագի, Բաղեշի և այլ վայրերի մեջ: Ըստ քուրդ պատմիչ Շարաֆ խան Բիթլիսիի հաղորդած տեղեկությունների՝ միայն Վանի էյալեթում, զբաղեցնելով լայնատարած շրջաններ, հաստատվեցին հետևյալ քրդական ցեղերը. սեմիրան (կամ նեմիրան), մահմուդի, դումբուլի, փագուքի: Հարավային Հայաստանում հաստատված նրա հիշատակած ցեղերն են՝ հաքյարի, բելիլան, բիլբասի, կավալիսի, քիսյանի (քեսյանի), շեքքաքի և այլն²¹: Իրենց դիրքով ու ազդեցությամբ այստեղ հատկապես աչքի էին ընկնում Բաղեշի խաները՝ ռուզակի ցեղից, որոնց պետական-պաշտոնական վավերագրերում մեծարում էին «վեհաշուք իշխան», «ինքնակալ իշխան», «աշխարհիկ ու հոգևոր տեր» անվանումներով²²:

¹⁸ Գ. Այվազոպի. Պատմութիւն օսմանեան պետութեան, Վենետիկ, 1841, էջ 320:

¹⁹ Ն. Ադն և Գ. Թուրքիայի անդամահատումը, էջ 106:

²⁰ Surèya Bedirhan. The Case of Kurdistan against Turkey. Princeton, New York, 1928, p. 27.

²¹ Chèref-nameh ou histoire des Kourdes par Chèrèf, prince de Bidlis, vol. 2, 1 ème, SPB, 1868, s. 169-172.

²² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 280:

Օսմանյան կայսրության խրախուսմամբ և Բողոքի Բիթլիսցու եռանդուն գործունեության շնորհիվ քրդերը Հայաստան էին շարժվում գլխավորապես երեք կետերից. Դիարբեքի կողմից, Մոսուլից Հաքյարիի վրայով և Իրանից՝ Սոուզբուլաղի շրջակայքից²³: Այսպիսով, Տավրոսյան լեռների հարավից, Միջագետքի հյուսիսային շրջաններից (ներկայիս իրաքյան Քրդստանից) և Իրանի կողմից քոչվոր քրդական ցեղերն իրենց հոտերով շարժվում էին դեպի Արևմտյան Հայաստան: Բողոքի Բիթլիսցուն նույնիսկ հաջողվեց Իրանից սեֆյանների դաշնակից մոտ 20 քուրդ ցեղապետների համոզել անցնելու թուրքերի կողմը, որոնք գաղթեցին Դիարբեքի շրջան և բնակություն հաստատեցին այնտեղ²⁴: Մծբինից Դերսիմ ընկած ամբողջ լայնածավալ երկրամասը Բողոքի միավորեց Դիարբեքի նահանգ անվան տակ և դրանք բաժանեց 19 սանջակների (դրոշների), այսինքն՝ ռազմաավատատիրական միավորների: Դրանցից 8 սանջակ նա տվեց քրդական ամիրներին [Քուլբ, Միհրանի, Թերջիլ, Աթաք, Պերտեք, Ճապաղզուր, Օչերմիք, Սադման (Սաքման)]: Համաձայն նման վարչական բաժանման, Վանի վիլայեթը տրոհվեց 37 սանջակների: Դրանք անցնում էին քրդերին որպես ժառանգական տիրույթ: Բացի այդ, Բողոքի քուրդ ցեղապետներին տրամադրեց 5 ոչ մեծ շրջաններ Տիգրիսի ակունքներում, դարձյալ սեփականության իրավունքով, ինչպես հյուքումաթ: Նա մի քանի քրդական ցեղեր վերաբնակեցրեց Էրզրումի շրջանում՝ դրանով իսկ սկիզբ դնելով Արևմտյան Հայաստանի «սրտում» քրդերի հիմնավորմանը: Նա մեծ թվով վաչկատուն, կիսաքոչվոր և նստակյաց քրդեր բնակեցրեց նաև հարուստ արոտավայրեր ունեցող Վասպուրականի, Գարսի և բազմաթիվ այլ շրջաններում: Այս նորեկ ցեղերի առաջնորդներն ավատատիրոջ իրավունքով և զենքի ուժով զավթեցին հայկական հողերը՝ իրենց հռչակելով դրանց իրավատեր: Իր հերթին օսմանյան կառավարությունը ևս իրենց բնակավայրերից տեղահանում էր հայերին և ազատված հողերը նվիրում քուրդ ցեղապետներին ու նրանց աշխրեթներին: Հատկապես մեծ թվով հայեր տեղահանվեցին Իրանի սահմանամերձ շրջաններից՝ Մասիսի արևելյան լանջերից, Բայազետից, Դիաղինից, Ալաշկերտից, Վանա լճից հյուսիս ընկած գավառներից²⁵: XVI դ. վերջին թուրքերը քրդական բազմաթիվ ցեղեր բնակեցրին նաև Անդրկովկասում, Արարատյան դաշտի, Շարուրի, Սյունիքի և Արցախի միջև սեպ կազմելու ու տեղի հայ բնակչությանը քաղաքականապես հաշմելու մտադրությամբ²⁶:

Մի խոսքով՝ XVI դ. սկզբներից քրդական ցեղերի էթնիկական ներխուժումն ընդգրկեց ողջ Արևմտյան Հայաստանը: Այն շարունակվեց նաև հետագա դարերում, հատկապես, XVII դարում: Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ստեղծվեցին քրդական հյուքումաթներ, օջաքլըքներ, յուրթլուքներ, էքրադ բեյլիքներ և այլն: Բողոքի Բիթլիսցուն սուլթան Սելիմը նշանակեց Հայաստանում ստեղծված

²³ Ն. Ա դ ո ն ց. Թուրքիայի անդամահատումը, էջ 113:

²⁴ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վավ. 7:

²⁵ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 414:

²⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, էջ 88:

հյուքումաթությունների գերագույն տիրակալ կամ կառավարիչ: Դրանք կատարելապես ինքնուրույն վարչական միավորներ էին և չէին ենթարկվում օսմանյան վարչությանը: Ընդ որում, հարկ է նշել, որ գրավյալ հողերում խոշոր և անկախ քրդական իշխանությունների ու ամիրայությունների գոյությունը չէր համապատասխանում վարչական նոր համակարգ ստեղծելու սուլթան Սելիմի ծրագրերին, քանի որ այդ դեպքում իշխանապետությունների ինքնագլխության և կատարյալ անկախության հավանականությունն ավելի մեծ կլիներ: Այդ հարցում սուլթանի և Բդրիս Բիթլիսցու տեսակետները կատարելապես համընկնում էին, ուստի նրանք մշտապես աշխատում էին գրավյալ տարածքներում թույլ չտալ վարչական խոշոր միավորների ստեղծումը, իսկ եղածներն էլ վերածում էին ավելի փոքր միավորների՝ սանջակների, որոնք կառավարվելու էին սանջակբեյերի կողմից: Հետևաբար, քրդական նորաստեղծ հյուքումաթները, օջաքլըքները, յուրթլուքները, էքրադ բեյլիքները ևս չպետք է լինեին վարչական առումով խոշոր միավորներ: Ղ. Ինճիճյանը հետևյալ կերպ է մեկնաբանում հյուքումաթի էությունը. «Հյուքումաթ է այն երկիր՝ որ սեփհական ստացուած է տոհմի ինչ եւ տեարք նորա են իշխանք, որ պայագատ եւ յորդոց յորդի ի նոյն տոհմէ ըստ ժառանգութեան նման իշխանութեանց՝ որք գտանին ի Գերմանիա, եւ այլ կողմանս Եւրոպիոյ: Բազում գտանին այսպիսի իշխանութիւնք յԱնատոլու ի մէջ քրդաց, ի փաշայութեան Տիարպէքիրու, Վանայ, եւ Պաղտատու, յորոց և ոմանք երբեմն, երբեմն ապստամբին ի փաշայից և մարտ մղեն ընդ նոսա»²⁷: Նույն հեղինակը նշում է, որ ինչպես հյուքումաթների, այնպես էլ յուրթլուքների և օջաքլըքների խնդիրն էր նաև սահմանների պաշտպանությունը, ուստի որպես կանոն դրանք տրվում էին պետական սահմաններին մոտ գտնվող տարածքներից²⁸:

Շարաֆ խան Բիթլիսին համապարփակ գաղափար է տալիս, թե ինչպիսի հսկայական իշխանություն ունեին զինված ջոկատներ ունեցող քուրդ աշիրերապետերը. «Նրանք չնայած չէին հավակնում սուլթանական տիտղոսին, սակայն իրավունք ունեին մզկիթներում իրենց անուններով խութբե (մեծարման աղոթք. – Վ. Բ.) կարդալ տալ և սեփական դրամ հատել»²⁹: Հայկական աղբյուրներում ևս այդ գեղապետ իշխանապետերը հորջորջվում էին «տեարք ընտանեաց եւ տանց եւ գեօղից եւ անդաստանաց»³⁰:

Ինչ նպատակներ էր հետապնդում օսմանյան սուլթանների կողմից Արևմտյան Հայաստանի քրդականացման քաղաքականությունը և ինչ հետևանքներ ունեցավ այն: Նախ, ծրագրված էր նորանվաճ այդ տարածքում քրդական ցեղեր բնակեցնելու ճանապարհով ողջ Արևելյան Անատոլիայում կայսրության համար ապահովել կայուն հենարան հանձին դավանակից էթնիկական մի նոր խմբի, որին կարելի կլիներ օգտագործել երկրամասի բնակչութ-

²⁷ Ղ. Ի ն ճ ի ճ է ա ն. Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 97:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Шараф-хан и бн Шамсадин Бидлиси. Шараф-наме. Т. 1, М., 1967, с. 85-86.

³⁰ Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 397:

յան ճնշող մեծամասնությունը կազմող քրիստոնյա բնակչության՝ հայ ժողովրդի դեմ, նրան հնազանդության մեջ պահելու համար: Միանգամայն ակներև է, որ հայ-քրդական հարաբերությունների նկատմամբ թուրքական կառավարող շրջանների քաղաքականությունը XVI դարից սկսած խարսխվել էր մահմեդականներին քրիստոնյաների նկատմամբ առավելություն տալու օսմանյան հայտնի սկզբունքի վրա: Այնուհետև, այդ ծրագրի բաղկացուցիչ մասն էր կայսրության ծայր արևելքում՝ իր մշտական ախոյանի՝ Իրանի սահմանակից շրջաններում, հանձինս քրդերի, Սեֆյան պետության դեմ արգելապատնեշի ստեղծումը: Ողջ XVI–XVII դդ. ընթացքում համարյա անընդմեջ տեղի ունեցող թուրք-իրանական պատերազմների ժամանակ քրդերն իսկապես անընկճելի բերդերի շղթա էին ստեղծել Իրանի դեմ՝ կասեցնելով վերջինիս ծավալապաշտական ձգտումները դեպի արևմուտք: «Հայաստանի ամբողջ քրդությունը, – նշում է Լեոն, – մղվում էր մի համառ պատերազմի Պարսկաստանի դեմ»³¹:

Սուլթան Սուլեյման I Փառահեղի (1520–1566) արտահայտությամբ՝ իրեն հաջողվեց Վրաստանից մինչև Բաղդադ, Բասրայից մինչև Շահրիզոր կառուցել մահից ու արյունից բաղկացած անխորտակելի մի պատնեշ: Ընդ որում, սահմանի յուրաքանչյուր հատվածի պաշտպանությունը հանձնարարված էր քրդական կոնկրետ որևէ առաջնորդի: Այսպես, օրինակ՝ Բերկրիի ամրոցի պաշտպանությունը դրված էր Շիրվանի քուրդ կառավարիչ Սուհամմադ-բեկի վրա, Բայազետի շրջանը պարտավոր էր պաշտպանել սուլեյմանի կոչված ցեղի էմիր Բահլուլ-բեկը և այլն: Այդ գործի մեջ ընդգրկված էին ցեղերի ամբողջ համադաշնություններ, որոնց «կերակրման» համար հատկացվում էին լավագույն հողերն ու արոտավայրերը, իսկ նրանց տերերը հայտարարվում էին զեամեթների և սանջակների տերեր: Սահմանամերձ շրջաններում բնակվող քրդական ցեղերն օգտվում էին նաև այլ արտոնություններից ու իրավունքներից, այդ թվում նաև ազատվում էին հարկեր մուծելու պարտավորություններից:

Այսպիսով, քրդերը դարձան թուրքերի դաշնակիցը ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը զավթելու և Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ պահելու, այլև Մերձավոր Արևելքում նրանց ռազմական նվաճողականությունը ծավալելու գործում: Շնորհիվ դաշնակից քրդական ցեղերի զենքի աջակցության, Օսմանյան կայսրությունը կարողացավ նվաճել նաև Միջագետքի արաբական հողերը:

Արևմտյան Հայաստանում թուրքական կառավարության քաղաքականության հետապնդած նպատակներից մեկը նաև այն էր, որ նա աշխատում էր այնտեղ ապահովել «քրդական ազնվականության առաջնությունը և տիրապետող դիրքը»³²: Դրա հետևանքով օսմանյան տիրապետությունը «գալիս էր ավելի ևս հաստատելու և ամրապնդելու քրդական իրականությունը Հայաստանում»³³: Սուլթան Սելիմ I-ը աշխատում էր հին ժառանգական ազնվականությունը փոխարին-

³¹ Լ. Է. Ն. նշվ. աշխ., էջ 174:

³² V. M i n o r s k y. Kurden. – Enziklopaedie des islam, Bd. 2. Leiden-Leipzig, 1927, S. 1206.

³³ Լ. Է. Ն. նշվ. աշխ., էջ 176:

նել նոր գինվորական ազնվականությամբ, որն անմիջական կախման մեջ լիներ սուլթանից և, հետևաբար, հավատարմորեն ծառայեր նրան: XVI–XVII դդ. Արևմտյան Հայաստանի մշակվող հողատարածությունների և արտավայրերի զգալի մասն արդեն գտնվում էին քրդական ցեղապետերի ձեռքում, որոնք այդ հողերին տիրում էին սեփականատիրական իրավունքով: Դրանք ենթակա չէին ոչ հաշվառման և ոչ էլ վերաբաշխման, և եկամուտները չէին մտցվում պետական հարկացուցակների մեջ: Այդ տիրույթներում չկային օսմանյան պաշտոնյաներ և սուլթանական գործեր: Նման հողերի կառավարման գործը իրականացնում էին իրենք՝ քուրդ ավատատերերը, հենվելով գինված ջուրատների վրա³⁴:

Սուլթանի վերոհիշյալ քաղաքականության հետևանքով Հայաստանում աղ-դոյունլու և դարա-դոյունլու թուրքմեն իշխողները փոխարինվեցին քրդական բեյերով³⁵:

Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ, որտեղ քուրդ և թրքախոս քոչվորական ցեղերի տեսակարար կշիռը հետզհետե մեծանում էր, ենթարկվեցին նոմադականացման (քոչվորականացման): Իսկ դա իր հետ բերեց առևտրի, արհեստների և առհասարակ տնտեսական կյանքի անկում: Ուժեղացնելով քրդական համայնքը Հայաստանում, արաբականը՝ Միրիայում և թուրքականը՝ Անատոլիայում՝ Օսմանյան կայսրությունը գիտակցաբար իրականացնում էր մահմեդականների գերազանցության սկզբունքը քրիստոնյաների նկատմամբ: «Սուլթանների կամքով, – նկատում է Ն. Ադոնցը, – երկրագործական երկիրը կանգնում էր հետընթացի և նախնադարյան կացության՝ քոչվորական հովվական կյանքի վերադարձի ուղու վրա, որն անխուսափելիորեն իր հետ բերելու էր երկրի մշակութային և տնտեսական կյանքի քայքայում»³⁶: Այսպիսով, ստացվել էր մի այնպիսի վիճակ, երբ հետամնաց հովվական ցեղերը գրավում էին քաղաքական կառուցվածքի վերին հարկերը, իսկ զարգացած գյուղատնտեսություն և արդյունաբերություն ունեցող բնակչությունը ստիպված էր պարզապես քարշ տալ իր գոյությունը: Օսմանյան քաղաքականությունն առաջնորդվում էր այդ երկրներում և ուղղված էր քրիստոնյա բնակչության մշտական թուլացմանը: «Ճիշտ հասկացված պետական շահերը չեն կարող հաշտվել այն անհեթեթ դրության հետ, որի դեպքում անքաղաքակիրթ ցեղերը, որոնք լճացել են հովվական կենցաղի փուլում, գրավեն պետական շինության վերին հարկերը, իսկ քաղաքակիրթ երկրագործական և արդյունաբերական ազգաբնակչությունը քշվի նկուղները: Այդպիսի կարգը դատապարտված է տապալման: Եվ կամ էլ կարող է դիմանալ՝ քաղաքակիրթ խավերի աստիճանական վայրենացման և մինչև վայրագ վերնների մակարդակը իջնելու դեպքում: Օսմանյան քաղաքականությունը գերադասում

³⁴ Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв. Документы и материалы. Составление, перевод и комментарии А. С. Тверитиновой. М., 1963, с. 93.

³⁵ Ն. Ա. Ադոնցի «Թուրքիայի անդամահատումը», էջ 109:

³⁶ Ն. Ա. Ադոնցի «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ», էջ 87:

էր այս վերջին հնարավորությունը և իր առջև խնդիր էր դնում հետևողականորեն թուլացնել և անգորացնել քրիստոնյա բնակչությանը»³⁷, – նշում է Ն. Ադունցը:

Հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրության մեջ քրիստոնյա բնակչությունը համարվում էր ռայա: Դա նշանակում է, որ նա, մահմեդականների համեմատ, իրավագուրկ մի զանգված էր և պարտավոր էր մուծել ջիզյե (գլխահարկ), որը նվաստացուցիչ հարկատեսակ էր: Քրիստոնյա եկեղեցին ևս ենթարկվում էր իսլամական պետությանը: Օսմանցիների կողմից կրոնական փոքրամասնությունների համար ստեղծված միլլեթների համակարգը, ճիշտ է, որոշ չափով երաշխավորում էր ազգային և կրոնական ինքնության պահպանումը: Միլլեթները, ըստ էության, կրոնական փոքրամասնությունների ստատուսի երաշխիքների մի համակարգ էր: Դրանք ինքնակառավարվող համայնքներ էին, որոնք ունենալու էին իրենց սեփական օրենքները և կառավարվելու էին իրենց հոգևոր առաջնորդի կողմից, որը կենտրոնական իշխանության առջև պատասխանատու էր իր ղեկավարած հոտի համար: Սակայն այդ բոլորով հանդերձ, օսմանցիներն ամեն կերպ աշխատում էին կասեցնել քրիստոնյաների զարգացումը՝ դրա մեջ տեսնելով մեծ վտանգ պետության համար: Ուստի նրանց դեմ ուղղված միջոցառումները «դառնում էին կառավարության ծրագրային խնդիրը»³⁸:

Կարո Սասունին գրում է. «Թուրքիա իր տիրապետության առաջին դարերուն հովանավորեց և պաշտպանեց հայ տարրը, որպես շինարար ձեռք, և մանավանդ քաղաքականապես անվնաս»³⁹: Սակայն անմիջապես ավելացնում է, որ այդ հովանավորությունը «կը հասներ մինչև Քյուրտիստանի ու Հայաստանի սահմանները: Անկե անդին, հայության բախտը թողնված էր քյուրտ իշխանապետերուն և էրզրումի ու Տիարպեթիի բեյլերբեյերուն: Թուրք կառավարությունը իսպառ կը բացակայեր այդ վայրերուն և կերևնար իր գործով պարսկական սահմաններուն վրա (էրզրումի և Մոսուլի ճանապարհներով), երբ թուրք-պարսկական պատերազմը թրքական ուժերը այդ կողմը կը քաշեր»⁴⁰: XVI դ. Կ. Սասունին պայմանականորեն անվանում է «քրդական անկախության շրջան՝ օսմանյան անվանական գերիշխանությամբ»: Այդ շրջանում Արևմտյան Հայաստանում հայերը, փաստորեն, դարձել էին քրդական ցեղապետ-ավատատերերի հպատակներ, թեև իրավական տեսակետից գտնվում էին օսմանյան գերիշխանության ներքո: «Հայկական նահանգները, եթե զինվորական և պետական տեսակետով Օսմանյան կայսրության դրոշին տակ էին, իրական կյանքով ենթակա էին քրդական իշխանապետությանը»⁴¹:

Հիրավի, պահանջվելու էր ևս մեկ դար, որ Օսմանյան կայսրությունը կարողանար իր իրական տիրապետությունը հաստատել արևելյան ընդարձակ երկրամասերի, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ: Դա տեղի ու-

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում էջ 88-89:

³⁹ Կ. Ս ա ս ու ն ի ի. նշվ. աշխ., էջ 42:

⁴⁰ Նույն տեղում էջ 50:

⁴¹ Կ. Ս ա ս ու ն ի ի. Պատմություն Տարոնի աշխարհի, Բեյրութ, 1956, էջ 107:

նեցավ այն պատճառով, որ Օսմանյան կայսրությունը չէր կարող հանդուրժել, որ ստրատեգիական ու տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող այդ տարածքներում գոյություն ունենան քրդական անկախ ու կիսանկախ իշխանապետություններ, մանավանդ որ այդ հատվածի բնակչության բացահայտ համակրանքը Իրանի հետ էր: Արդեն XVII դարից սկսած օսմանյան կառավարությունը ձեռնամուխ էր եղել արևելքում վարչական կենտրոնացման քաղաքականության, քանի որ քրդական ցեղերի կողմից այդ տարածքների գերակշիռ հսկողությունը և նրանց կիսանկախ կամ անկախ գոյությունն արգելք էր հանդիսանում այդ վայրերում թուրքական վարչության տեղավորմանը: Սակայն այդ քաղաքականությունը բնավ չէր նշանակում, որ օսմանյան կառավարող շրջանները մտադիր էին էապես սահմանափակել քրդական ցեղապետ-ավատատերերի իրավունքներն ու արտոնությունները և նրանց իսպառ դուրս մղել ասպարեզից: Քրդերն անհրաժեշտ էին սուլթաներին պետության համար կենսական կարևորություն ունեցող մի շարք խնդիրներ լուծելու համար: Ընդ որում, այդ խնդիրները չէին սահմանափակվում լոկ կոնկրետ ժամանակաշրջանի պայմաններով: Դրանք ռազմավարական նշանակություն ունեցող և երկարատև ժամանակների համար հաշվարկված խնդիրներ էին: Այսպես, օրինակ, սուլթան Սելիմ Յավուզի տիրապետությունից (XVI դ.) մինչև օսմանյան հարստության վերջին սուլթանը՝ Մեհմեդ VI Վահիդէդդինը (XX դ.), Օսմանյան կայսրության արևելյան քաղաքականության հիմնական խնդիրներից մեկն է եղել քրդական զինված աշիրերների օգնությամբ հայ ժողովրդի ազատագրական ռզորումների կանխումն ու սրատումը: Օսմանյան Թուրքիան Արևմտյան Հայաստանում իր քաղաքականության անկունաքարն էր դարձել հայ-քրդական հակամարտության սրումը և քրդերի օգնությամբ հայ ժողովրդին ճնշելն ու սանձահարելը⁴²: Այդ տեսակետին համամիտ է նաև քուրդ պատմաբան Նուրի Դերսիմին: «Սուլթան Սելիմ Յավուզը, – գրում է նա, – աշխատում էր քրդերին հրահրել հայերի դեմ»⁴³:

XVI դ. սկսած թուրքական կառավարող շրջանները հետևողականորեն ձգտել են նաև փոփոխության ենթարկել Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը ի վնաս հայ բնակչության: «Թուրքական քաղաքագետները դարեր շարունակ ջանում էին լցնել Հայաստանը քրդերով և վերածել Էրմենիստանը Քրդստանի»⁴⁴, – գրում է Ն. Ադոնցը: Հայաբնակ շրջաններում քրդական ցեղերի բնակեցումը հիմք դրեց Հայկական լեռնաշխարհում ազգային կազմի փոփոխությանը և Հայաստանը կորցրեց իր բնակչության միատարրությունը: Այդ ժամանակներից սկսած եկվոր քրդական տարրը հայ ժողովրդի բնօրրանում սկսեց ձեռք բերել զգալի տեսակարար կշիռ: Արձանագրելով այդ փաստը՝ Արևմտյան Հայաստան այցելած անգլիացի Հ. Լինչը նկատում է, որ «...այդ ժողովրդի (քրդերի. – Վ. Բ.) նշանակալից գաղութները, ըստ երևույթին, զբաղեցրին Հայաստա-

⁴² Հ. Շ ա հ բ ա զ յ ա ն. Քյուրդո-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 92:

⁴³ N. D e r s i m i. Kürdistan tarihinde Dersim. Halep, 1952, s. 22-23.

⁴⁴ Ն. Ա դ ո ն ց. Թուրքիայի անդամահատումը, էջ 104:

նում իրենց ներկա վայրերը, շնորհիվ թուրքական կառավարության պետական քաղաքականության վճռական գործողության»⁴⁵: Այդ քաղաքականության տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացավ հայ ժողովրդի աստիճանական դուրս մղումը հայրենի բնաշխարհից: Դիմելով արտագաղթի՝ հայությունն ալիք առ ալիք լքում էր հայրենիքը՝ ապաստան և կյանքի համեմատաբար ապահով պայմաններ որոնելով օտար երկրներում, այլ երկնակամարների տակ⁴⁶: «XVI և XVII դարու զարհուրելի քառսի հետևանքով հայկական շատ մը գավառները դատարկված էին. հայութեան թիվը չնչին քանակի մը իջած էր: ... Ընդհանրապես կարող ենք ըսել, որ մինչև XVIII դարու սկիզբը, հայկական գավառները գորավոր արտագաղթի դիմած են, կամ սանձարձակություններու զոհ երթալով՝ հալած»⁴⁷, – գրում է Կ. Սասունին: Հայ ժողովրդի ապագայնացող ավատատերերի տեղը դարձյալ գրավում էին գլխավորապես քրդական ցեղապետերը: Իրենց ձեռքում հողային որոշ տիրույթներ կարողացան պահպանել միայն հայ եկեղեցին ու վանքերը, հին ֆեոդալական տների մնացորդները և գյուղական համայնքների հարուստ խավերը: Հայ բնակչության մոտ «ազգային իշխանական գիտակցությունը և ձգտումները կը տարրալուծվեին, տեղի տալով անհատական փոքրիկ փառասիրությունների և կրոնական-եկեղեցական մտահոգությունների»⁴⁸:

Արևմտյան Հայաստանում հայ ավատական փոքր իշխանությունները պահպանում էին իրենց գոյությունը միայն երկրի հարավային լեռնագավառների անմատչելի մասերում՝ Ջեյթունում, Սասունում, Մավուրում, Բայանում, Ճապաղջրում, Խնուսում, Մոկսում, Շատախում, Դիարբեքիրի հյուսիսային լեռնային շրջաններում և այլն⁴⁹: Հայկական այդ իշխանությունները, որոնք ընդգրկում էին ոչ մեծ տարածք, կարողանում էին պահել իրենց գոյությունը ու հարատևել օսմանյան պետության թուլացման և քուրդ բեկերի հակակառավարական անվերջ ապստամբությունների շնորհիվ: Հայկական այս կիսանկախ շրջանների բնակչությունը օսմանյան պետությանը հարկ չէր վճարում: «Ազատությունը, սակայն, շատ թանկ էր նստում լեռնականներին: Նրանք կտրված էին լինում ամբողջ աշխարհից, պիտի լինեին զգույշ և կասկածամիտ, մշտապես զինված և իրենց ամբողջ ուշադրությունը իրենց զենքին ու կովին տված»⁵⁰: Ուշագրավ է, որ քրդերը հարզել են հայկական փոքրիկ իշխանությունների գոյությունը, որը սահմանափակված մնաց վերոհիշյալ մի քանի լեռնագավառների մեջ⁵¹: Ինչ վերաբերում է մնացած հայությանը, ապա օսմանյան վարչության, ինչպես նաև քուրդ ցեղա-

⁴⁵ X. Ф. Б. Л и н ч. Армения. Путевые очерки и этюды. Т. 2. Тифлис, 1910, с. 541.

⁴⁶ Sté u Народы Турции. Двадцать лет пребывания среди болгар, греков, албанцев и армян. Перевод с английского. Т. 1, СПб., 1879, с. 89.

⁴⁷ Կ. Սասունի. Քյուրտ ազգային շարժումներ..., էջ 60:

⁴⁸ Ղ. Բ ն ճ ի ճ է ա ն. Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ե, Վենետիկ, 1806, էջ 158, 161, 200:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 41:

⁵⁰ Լ է ու ն շ վ. աշխ., էջ 148:

⁵¹ Կ. Սասունի. Քյուրտ ազգային շարժումներ..., էջ 41:

պետ-աշիրեթապետերի ենթարկողական քաղաքականության նկատմամբ նրանց դիմադրության ամեն մի փորձ գեների օգնությամբ ճնշվում էր⁵²:

XVI դ. սկսած երկու հարյուր տարի շարունակ տեղի էր ունենում քրդական ցեղերի չդադարող հոսք դեպի Արևմտյան Հայաստան: Արդեն XVIII դ. սկզբին այդ ցեղերը տարածվել էին երկրամասի համարյա բոլոր շրջաններում⁵³: Արևմտյան Հայաստանում և նրա հարևան Քրդստանում ու հարակից շրջաններում կային քրդական 5 մեծ իշխանություններ՝ Բիթլիսը, Հաքյարին, Ամադիան, Ջեզիրեն և Բայազեդը: Դրանց գրաված տարածքը վարչական տեսակետից ձևավորվել է մտնում էր համանուն վիլայեթների մեջ, սակայն իրականում դրանք վիլայեթների փաշաններից անկախ իշխանություններ էին:

«Հայոց աշխարհի մակերևույթի ավատատիրական այդ զարդանկարի փոփոխությունները արդյոք փոփոխում էին համապատասխան ձևով նաև նրա էթնիկական հիմնաները: Վերնաշերտերի փոփոխությունը արտացոլվում էր արդյոք նաև ստորին խավերի կազմի վրա», – հարց է տալիս Ն. Ադոնցը, և ինքն էլ պատասխանում. «Ինչպես որ մոնղոլների տեր ու տնօրինության օրոք երկիրը չմոնղոլացավ, ինչպես թուրքմենների օրոք այն չթուրքմենացավ, այնպես էլ իշխանությունը քրդական ցեղապետերի ձեռքն անցնելով հայկական երկիրը քրդական չդարձավ: Նստակյաց, աշխատավոր բնակչության հիմնական կորիզը ինչպես որ եղել էր, այնպես էլ մնաց հայկական»⁵⁴:

Այսպիսով, ուշ միջնադարում քրդերը դարձան օսմանցիների դաշնակիցը ոչ միայն Եվրոպայում և Ասիայում իրենց միաձուլված անվերջ պատերազմների ժամանակ, այլև Արևմտյան Հայաստանը նվաճելու և կայսրության կազմում պահպանելու համար: Հիրավի, դժվար թե օսմանյան պետությանը հաջողվեր հարյուրամյակների ընթացքում պահպանել իր տիրապետությունը Արևմտյան Հայաստանում առանց քրդերի ռազմաքաղաքական աջակցության:

ПОЛИТИКА “КУРДИЗАЦИИ” ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ СО СТОРОНЫ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В XVI ВЕКЕ

ВААН БАЙБУРДЯН

Р е з ю м е

Некоторые современные курдские ультра-шовинисты и националисты, усердно и вдохновенно занимаясь фальсификацией истории, в том числе и собственного народа, а также руководствуясь политическими соображениями, стараются “доказать”, что наряду с

⁵² Fr. B a b i n g e r. Sheich Bedr-ed-din, der Sohn des Richters von Simaw. Ein Beitrag zur Geschichte des Sektenwesens im altosmanischen Reich. Berlin-Leipzig, 1921, S. 43.

⁵³ Ղ. Բ ն ճ ի ճ է ա ն. նշվ. աշխ., էջ 51:

⁵⁴ Ն. Ա դ ո ն զ. Թուրքիայի անդամահատումը, էջ 109:

армянским народом, курды имеют “исторические права” на Западную Армению. Поэтому они в своих многочисленных книгах, географических картах и т. д., издаваемых в разных странах, Западную Армению как правило именуют “Турецким Курдистаном”. Более того, они склонны искать корни “курдизма” в такой глубокой древности, насчет которой вообще нет никаких достоверных сведений. Эти лже-ученые и политические спекулянты пытаются всеми средствами доказать, что в Западной Армении курды не пришельцы, а автохтонное население, что якобы их историческая жизнь на этой территории началась с незапамятных времен. Между тем известно, что вплоть до позднего средневековья, а именно до XVI в., на Армянском нагорье не существовало массового населения курдского происхождения. О существовании там курдского этнического элемента в значительных объемах нет никаких сведений ни в курдских, ни в зарубежных и ни в армянских источниках. В действительности массовое проникновение или этническая экспансия курдских племен в Армянское нагорье произошла с начала XVI в., когда после завоевания Западной Армении османский султан Селим I Явуз начал целеустремленно поощрять массовое переселение курдов из Ирана и с северных районов Месопотамии на территорию Западной Армении. Благодаря указанной политике, курдские кочевые и оседлые племена обосновались по всей Западной Армении. Этот процесс имел свое продолжение и в XVII – XVIII вв., когда происходила интенсивная “курдизация” тех исконно армянских земель, где армянское население проживало более трех тысяч лет. Главари курдских племен, тесно сотрудничавшие с османскими властями, с помощью оружия начали захватывать земли, принадлежавшие армянам, объявив себя собственниками этих земель. Следует отметить также, что начиная с XVI в. курды Османской империи придерживались турецкой ориентации. Курды стали союзниками османцев не только в их бесконечных войнах в Европе и в Азии, но и в деле захвата Западной Армении и ее дальнейшего сохранения в составе этой империи. Действительно, вряд ли османскому государству удалось бы в течение столетий сохранить свое господство в Западной Армении без военно-политической помощи курдов.

OTTOMAN EMPIRE’S POLICY OF “KURDIZATION” OF THE WESTERN ARMENIA IN THE 16th CENTURY

VAHAN BAYBURDYAN

S u m m a r y

Some modern Kurdish ultra-chauvinists and nationalists, engaged in the counterfeiting of history (including of their own people) and inspired by political motivation, are trying to “prove” that the Kurds have “historical rights” over the Western Armenia on equal terms with the Armenian people. In many books and maps published in various countries they will therefore refer to the Western Armenia as “Turkish Kurdistan”. Moreover, they tend to look for the roots of “Kurdism” in such depth in history where there is no reliable information whatsoever. These pseudo-scientists and political speculators are ready for everything to “prove” that the Kurds are indigenous inhabitants or autochthonous to the Western Armenia, and claim that the historical life of the Kurds in this territory allegedly began from “times immemorial”. However, it is a well-known fact that, up until the late Medieval Age, that is the 16th century, no Kurds existed in the Armenian Highland. Neither

Kurdish, foreign, nor even Armenian sources contain any information on the existence of significant ethnic Kurdish element in this area. In reality, the massive influx or, better said, ethnic expansion of the Kurds to the Armenian Plateau took place from the beginning of the 16th century, when the Ottoman sultan Selim Yavuz the First, after conquering the Western Armenia, started a purposive campaign of encouraging the massive migration of the Kurds from Iran and Northern Mesopotamia to the Western Armenia. As a result of this policy, nomadic and settled Kurdish tribes established residence throughout the Western Armenia. This process continued during the 16th and 17th centuries by means of “Kurdization” of the Armenian land that had been inhabited by Armenians for over three thousand years. The chiefs of Kurdish tribes, who were closely collaborating with the Turkish authorities, used arms to forcefully invade Armenian-owned lands, and declared themselves the owners of these lands. Starting from the 16th century, the Kurds of the Ottoman Empire were Turkish-oriented. The Kurds became Ottoman allies not only in the countless wars waged by the Ottomans in Europe and Asia, but also in the conquering of Western Armenia by the Ottomans and its further keeping within the Empire. Indeed, the Ottoman Empire would have hardly succeeded in maintaining its rule over the Western Armenia for centuries, had it not possessed the military and political assistance of the Kurds.